

KORNELIA PIASECKA, Muzeum Podlaskie w Białymstoku
<https://orcid.org/0009-0006-5167-7996>
k.piasecka@muzeum.bialystok.pl

KRZYŻYK KARAWAKOWY Z KLESZCZEL, POW. HAJNOWSKI ZE ZBIORÓW DZIAŁU ARCHEOLOGII MUZEUM PODLASKIEGO W BIAŁYMSTOKU

STRESZCZENIE: Krzyżyki karawakowe (karawaki) reprezentują jeden z typów zawieszek dewocyjnych funkcjonujących w okresie nowożytnym. Mają formę krzyża o dwóch poprzecznych ramionach, zakończenia zarówno belki pionowej jak i ramion swym kształtem przypominają kwiat kąkołu. Ich nazwa pochodzi od miasta Caravaca de la Cruz, położonego w prowincji Murcja w południowo-wschodniej Hiszpanii. Znajdował się tam relikwiarz, w którym przechowywano partykułę Drzewa Krzyża Świętego, jego kształt powielają krzyżyki karawakowe.

Zabytek przedstawiony w artykule znaleziony został na terenie Kleszczel (pow. hajnowski). Obecnie znajduje się w zbiorach Działu Archeologii Muzeum Podlaskiego w Białymstoku. Jest niekompletny, zachował się w ok. połowie wysokości. Dolna część belki pionowej jest odłamana tuż pod dolną poprzeczką. W typologiach autorstwa M. Kołyżki reprezentuje: ze względu na konstrukcję (dwa poprzeczne ramiona) – typ III, kształt zakończeń ramion (przypominający kwiat kąkołu) – typ III, zamieszczenie na niej wezwań do świętych z prośbą o modlitwę – odmianę d. Na górnym ramieniu krzyżyka widnieje imię św. Pawła, prawdopodobnie chodzi tu o św. Pawła z Tarsu, na dolnym św. Teresy, zapewne z Avili. Drugą stronę przedmiotu pokrywają wizerunki narzędzi Męki Pańskiej. Zawieszki z inwokacjami do różnych świętych znane są m.in. z Lubinia, Człuchowa i Zamościa, narzędzia Męki Pańskiej ukazane zostały na krzyżykach znalezionych w Gdańsku i Krakowie.

SŁOWA KLUCZOWE: karawaka, Kleszczele, święci, narzędzia Męki Pańskiej.

CARAVACA CROSS FROM KLESZCZEL, HAJNÓWKA COUNTY, FROM THE COLLECTION OF THE ARCHAEOLOGY DEPARTMENT OF THE PODLASKIE MUSEUM IN BIAŁYMSTOK

ABSTRACT: Caravaca crosses represent one of the types of devotional pendants functioning in the modern period. They have the form of a cross with two transverse arms, the ends of both the vertical beam and the arms resemble a tares flower in their shape. Their name comes from the town of Caravaca de la Cruz, located in the province of Murcia in south-eastern Spain. A reliquary was located there, in which the particle of the Tree of the Holy Cross was kept; its shape is duplicated by the Caravaca crosses.

The relic presented in the article was found in the area of Kleszczele (Hajnówka county). It is currently kept in the collection of the Department of Archaeology of the Podlaskie

Museum in Białystok. It is incomplete, preserved in about half its height. The lower part of the vertical beam is broken off just below the lower crossbar. According to the typologies by M. Kołyszko, it represents: due to its construction (two transverse arms) – type III, the shape of the ends of the arms (resembling a tares flower) – type III, the inclusion of invocations to saints with prayer requests – variety d. The upper arm of the cross bears the name of St. Paul, probably St. Paul of Tarsus, while the lower arm bears the name of St. Teresa, probably of Avila. The other side of the object is covered with images of the instruments of the Passion. Pendants with invocations to various saints are known from Lubin, Człuchów and Zamość, among others; the instruments of the Passion were depicted on crosses found in Gdańsk and Krakow.

KEYWORDS: Caravaca crosses, Kleszczele, saints, the instruments of the Passion.

Translated by dr Joanna Szczepańska-Włoch

Krzyżyk¹ będący tematem niniejszego artykułu został przekazany do zbiorów Działu Archeologii Muzeum Podlaskiego w Białymstoku przez anonimowego darczyńcę. Według uzyskanych od niego informacji odkryto go na terenie Kleszczel (pow. hajnowski), dokładna lokalizacja zalegania zabytku w ziemi oraz okoliczności jego znalezienia nie są znane². Przedmiot ma formę krzyża patriarchalnego – o dwóch poprzecznych ramionach, jest to tzw. karawaka³. Celem pracy jest zaprezentowanie tytułowego znaleziska oraz ukazanie go na tle tego typu okazów znanych z terenów obecnej Polski.

Nazwa krzyżyka pochodzi od miasta Caravaca de la Cruz, położonego w prowincji Murcja w południowo-wschodniej Hiszpanii. Do roku 1934 w mieście tym znajdował się relikwiarz w formie krzyża o dwóch poprzecznych ramionach. Zakończenia belki pionowej, jak i dwóch poprzeczek miały kształt elipsy z wpuszczonym do jej

¹ Nr inw. MB/A/8816, kat. 9969.

² Wraz z krzyżykiem przekazano do Muzeum owalny medalik wykonany ze stopu miedzi (o analogicznie określonej lokalizacji). Na jego awersie widnieje wizerunek Matki Bożej Różańcowej, na rewersie św. Dominik ukazany w półpostaci. Nr inw. MBA 8815, kat. 9968.

³ Karawakami, karawikami lub karawatkami nazywane były też książeczki z ryciną przedstawiającą krzyż o dwóch poprzecznych ramionach oraz odpowiadającymi mu modlitwami. Zob. m.in. A. Brückner, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Warszawa 1985; Z. Walczy, *Karawaka. Z dziejów kultury religijnej w Polsce*, „Nasza Przeszłość. Studia z dziejów Kościoła i kultury katolickiej w Polsce”, t. 68, 1987, s. 240-241; J. Kopeć, *Karawaka*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. VIII, red. M. Miętus, Lublin 2000, kol. 779.

środką wierzchołkiem trójkąta równobocznego, kształt ten w literaturze przedmiotu najczęściej określony jest jako (przypominający/stylizowany) kwiat kąkol⁴.

W relikwiarzu przechowywano partykułę Drzewa Krzyża Świętego⁵. Krzyż uznawany był za cudowną ochronę przed wszelkiego rodzaju klęskami żywiołowymi, woda, w której go zanurzano, uważana była za leczniczą. Kształt krzyżyków metalowych, w tym opisywanego, wzorowany był na tym właśnie hiszpańskim relikwiarzu. Zawieszki wykonywane na jego wzór, którymi dotknięto oryginał, podobnie jak on zapewniały bezpieczeństwo i ochraniały przez nieszczęściami. Poza Hiszpanią upowszechniły się po soborze trydenckim odbywającym się w latach 1545-1563. W trakcie soboru, podczas którego wybuchała zaraza, uznano je za skuteczną ochronę przeciw morowemu powietrzu. Dodatkowo biskup antiocheński Leonard przywiązał do owych krzyżyków modlitwę patriarchy jerozolimskiego Zachariasza. Na kopiach zaczęto umieszczać siedem krzyżyków i 18 liter, które rozpoczynały inwokacje i akty strzeliste, z których składa się owa modlitwa⁶.

Zawieszki dewocyjne Kościoła rzymskokatolickiego, do których należy zaliczyć omawiany zabytek, są częstymi znaleziskami pozyskiwanymi w trakcie badań archeologicznych na stanowiskach o charakterze funeralnym datowanych na okres nowożytny. Są wśród nich zarówno krzyżyki, w tym karawakowe⁷, jak i medaliki. Najliczniej od-

⁴ M.in. Z. W a l c z y, *Karawaka. Z dziejów...*, s. 235-236; B. C h u d z i Ń s k a, *Dewocjonalia ze zbiorów Muzeum Podkarpackiego w Krośnie oraz Muzeum Historycznego w Sanoku*, [w:] *Archeologia okresu nowożytnego w Karpatach polskich*, red. J. G a n c a r s k i, Krosno 2008, s. 474-475.

⁵ Dokładniejszy opis krzyża/relikwiarza: zob. Z. W a l c z y, *Karawaka. Z dziejów...*, s. 235-236.

⁶ R. S o b c z a k - J a s k u l s k a, *Karawaki ze zbiorów Muzeum Narodowego w Poznaniu*, [w:] *Od powietrza, głodu, ognia i wojny... człowiek wobec nieszczęścia. Katalog wystawy 14 grudnia 2007 – 14 lutego 2008*, red. K. S z y m a Ń s k a, Leszno 2007, s. 71; M. K o ł y s z k o, *Krzyżyki-karawaki z nowożytnego cmentarza w Lubiniu (woj. Leszno), na tle karawak europejskich*, „*Archaeologia Historica Polona*”, t. 6, 1997, s. 168, 170-171; T e n ż e *Dewocjonalia z końca XVI-XVIII wieku pochodzące z badań archeologicznych na terenie Polski (stan zachowania, identyfikacja, zagadnienia konserwatorskie)*, Toruń 2013, s. 44-45; T e n ż e *Wizerunki podwójnego krzyża w kulturze Polski*, Toruń 2015, s. 124-127.

⁷ Ze względu na to, iż, jak zaznaczono we wstępie artykułu, głównym celem pracy jest zaprezentowanie zabytku oraz ukazanie go na tle tego typu okazów znanych z terenów

krywane są przy zmarłych w kryptach i na cmentarzyskach, lub jako znaleziska luźne na szeroko rozumianych terenach przykościelnych i związanych z kultem, rzadziej na terenach miast. Kilka dewocjonaliów, w tym krzyżyk karawakowy, znajdujących się w zbiorach Działu Archeologii Muzeum Podlaskiego w Białymstoku, pozyskano w trakcie badań wykopaliskowych prowadzonych w Tykocinie (pow. białostocki), w pasie ul. Sokołowskiej⁸. Omawiana zawieszka, jak wspomniano wyżej pozbawiona jest kontekstu znalezienia, co niewątpliwie zubaża ją jako źródło archeologiczne.

Krzyżyk zachował się w ok. połowie wysokości. Dolna część belki pionowej jest odłamana tuż pod dolną poprzeczką⁹. Jego wymiary wynoszą: wysokość 33,0 mm, szerokość 27,8 mm, grubość 1,7 mm.

Krzyżyk karawakowy odkryty na terenie Kleszczel,
 fot. A. Senkevich, oprac. A. Piasecki

obecnej Polski, historia samego pojawienia się krzyża w Caravaca de la Cruz (w tym *Historia Mszy Ginezjusza*) oraz zaginięcia relikwiarza, zostały pominięte. Zagadnienia te, w większym bądź mniejszym zakresie, wielokrotnie były opisywane przy okazji prac dotyczących samych krzyżyków karawakowych. Zob. m.in. M. K o ł y s z k o, *Krzyżyki-karawaki...*, s. 167-168, 172; M. P a w i k o w s k i, *Krzyżyk karawakowy z kościoła pw. św. Mikołaja w Gniewie*, „Rydwan. Roczniki Muzealne Muzeum Ziemi Kociewskiej w Starogardzie Gdańskim”, nr 13, 2018, s. 70 bądź dewocjonaliów, wśród których się one znajdowały. Zob. m.in. M. K o ł y s z k o, *Dewocjonalia...*, s. 43-44.

⁸ K. P i a s e c k a, *Zawieszki dewocyjne z badań archeologicznych w Tykocinie (lata 2011-2012)*, „Podlaskie Zeszyty Archeologiczne”, nr 9/2013, 2013, s. 106, ryc. 1, 4.

⁹ Podobnie złamane krzyżyki znane są z Lubinia, Złotorii (pow. toruński) i Wierzbucina Królewskiego. Na ich podstawie niektórzy badacze sugerują, iż złamanie przedmiotu było zabiegiem celowym, o być może znaczeniu symbolicznym, magicznym. Zob. M. K o ł y s z k o, *Dewocjonalia...*, s. 61, ryc. 12-13, 21-22, 24-25; T e n ż e, *Wizerunki...*, s. 147, ryc. 71: a, b].

Na podstawie analogii można wnioskować, iż pierwotna wysokość przedmiotu wynosiła ok. 55 mm. Wykonany został ze stopu miedzi, w technice odlewu. Zakończenia ramion oraz belki pionowej mają kształt elipsy z wpuszczonym do jej środka wierzchołkiem trójkąta równobocznego. Na szczycie górnego ramienia, w płaszczyźnie przedmiotu, umieszczono okrągłe uszko, dodatkowo na przecięciu belki i ramienia poziomego dolnego znajduje się okrągły otwór o średnicy ok. 2,5 mm. Po obu stronach zawieszki wzdłuż jej krawędzi wykonano cienki, pojedynczy rowek, na stronie, na której znajdują się napisy dodatkowo poszerzenia ramion krzyża ozdobiono kilkoma prostymi bądź łukowatymi kreseczkami, które być może miały na celu podkreślenie, iż chodzi rzeczywiście o motyw roślinny¹⁰. Obie strony zabytku są dosyć mocno wytarte, co w dużej mierze utrudnia, a w niektórych przypadkach wręcz uniemożliwia, rozpoznanie umieszczonych na nim znaków. Jedną stronę zabytku w całości pokrywają inskrypcje, będące wezwaniami do świętych. Na górnym ramieniu poziomym umieszczono napis: S PA / VLP (przecinają go litery umieszczone na belce pionowej), na dolnym ramieniu: S TERESA (przez literę R częściowo przechodzi otwór), na ramieniu pionowym R / OPAROME (napis rozdzielony jest przez inskrypcję umieszczoną na dolnej belce poziomej). Pierwsze z wezwań prawdopodobnie odnosi się do św. Pawła z Tarsu, Apostoła, aby napis jednak był poprawny ostatnia z liter „P” powinna być zastąpiona literą „E”, św. Teresa to zapewne św. Teresa z Avili. Napis umieszczony na belce pionowej składa się ze zlepku liter, jak się wydaje pomieszanych. Na podstawie analogii do innych krzyżyków karawakowych, po wymienieniu imienia świętego dalsza jego część mogłaby brzmieć ORA PRO ME (módl się za mną), w przypadku krzyżyka z Kleszczel ze względu na wymienienie imion dwóch świętych, a miejscu pozostawionym tylko na jedną prośbę mógłby być sformułowany ORATE PRO ME (módlcie się za mną). Pomijając fakt niezrozumiałego układu liter (jedynie cztery ostatnie wydają się być wykonane

¹⁰ Analogicznie ozdobiono również rozszerzenia ramion jednej z zawieszek z Lubinia. Por. M. K o ł y s z k o, *Krzyżyki-karawaki...*, ryc. 2: a, b. Zdobienia zakończeń ramion krzyżyków karawakowych są jednak mocno zróżnicowane, zdobią je zarówno, różniące się od siebie, motywy roślinne jak i geometryczne. Zob. m.in. M. K o ł y s z k o, *Krzyżyki-karawaki...*, ryc. 1: a, b; R. S o b c z a k - J a s k u l s k a, *Karawaki ze zbiorów...*, s. 83 (fot.), poz. 52-54.

w odpowiedniej kolejności), odczytanie inskrypcji utrudnia niekompletność krzyżyka, a w związku z tym zapewne i napisu. Na drugiej stronie przedmiotu umieszczono wizerunki narzędzi Męki Pańskiej (łac. *arma Christi*). Ze względu na stan wytarcia przedmiotu, spowodowany prawdopodobnie jego noszeniem w formie samodzielnej zawieszki, np. na tasiemce bądź użytkowaniem jako elementu różańca, spośród narzędzi pewnie określić można jedynie obecni znajdujące się na jednej z połówek górnej poprzeczki, na drugiej z nich prawdopodobnie widoczny jest młotek. Na dolnej poprzeczce umieszczono dwie różgi (bicze), po jednej na każdej z połówek, skierowane do siebie końcami trzonek. Dalsze symbole, których ślady widoczne są na belce pionowej oraz być może częściowo jeszcze na ramionach poziomych, nie są możliwe do rozpoznania.

Krzyżyki karawakowe charakteryzują się tym, iż belka pionowa przecięta jest przez dwa poprzeczne ramiona, przy czym górne jest nieco krótsze od dolnego. Pod tym względem ich forma jest niezmienna. Według typologii Marka Kołyszki opartej na konstrukcji krzyżyków XVII- i XVIII-wiecznych, występujących w źródłach archeologicznych reprezentują typ III, zaliczane jest do niego również znalezisko z Kleszczel. Pozostałe dwa typy to: I – zawieszki w formie krzyża kawalerskiego, II – o konstrukcji krzyża łacińskiego *crux immisa*¹¹. Zasadniczo zakończenia ich ramion, jak i belki pionowej, powinny mieć kształt elipsy z wpuszczonym do jej środka wierzchołkiem trójkąta równobocznego, i tak jest w zdecydowanej większości przypadków. Krzyżyki o dwóch poprzecznych ramionach, ale pozbawione „hiszpańskich” zakończeń, aby mogły być nazywane karawakami musi być związana z nimi wiara w ich moc ochronną (w skuteczność związanej z nimi modlitwy) przed wszelkimi klęskami i epidemiami. Niewątpliwie cechą wyróżniającą je spośród innych dewocjonalistów jest umieszczenie na nich skrótów modlitwy Zachariasza. Zawieszki mogą różnić się obecnością lub brakiem poszerzenia w formie medalionu na przecięciu ramienia dolnego z belką pionową, umieszczonymi na nich przedstawieniami oraz tematyką inskrypcji. Dodatkowym elementem może być też przytwierdzona do krzyżyka figura ukrzyżowanego Chrystusa oraz po przeciwnej stronie *Immaculaty*.

¹¹ M. Kołyszko, *Dewocjonalia...*, s. 22-23.

Ponadto różnią się między sobą wielkością¹² oraz rodzajem metalu, z którego je wykonano¹³. Zawieszki o ramionach zakończonych w formie przypominającej kwiat kąkolu pozyskano w trakcie archeologicznych badań wykopaliskowych prowadzonych m.in. w Bytomiu, w kościele św. Małgorzaty¹⁴, w Gdańsku, w piwnicach Hali Targowej¹⁵, w Gniewie (pow. tczewski), w kryptach kościoła pw. św. Mikołaja¹⁶, w Krakowie, na terenie dawnego kościoła pw. św. Michała na Wawelu¹⁷ oraz w rejonie bazyliki pw. Św. Trójcy na terenie południowej części placu Dominikańskiego, przy kaplicy Lubomirskich¹⁸, w Krośnie, w pobliżu murów miejskich (ul. Podwale)¹⁹, w Lubiniu (pow. kościański), w kościele św. Leonarda²⁰, w Lublinie, w kryptach kościoła pobrygidkowskiego pw. Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny Zwycięskiej²¹ oraz archikatedry pw. św. Jana Ewangelisty i św. Jana Chrzciciela²², w Sławkowie (pow. będziński), w nawie głównej kościoła pw. Podwyższenia Krzyża Świętego i św. Mikołaja²³, w San-

¹² Znane mi krzyżyki mają wielkość od nieco ponad 20 do 97 mm.

¹³ W większości przypadków są to stopy miedzi.

¹⁴ M. Ba d u r a, E. I m i o ł c z y k, W. K a w k a, *Nowe odkrycia ze wzgórza św. Małgorzaty w Bytomiu*, „Rocznik Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu”, Archeologia 22, nr 22, 2020, s. 135-136, ryc. 10: 6.

¹⁵ E. T r a w i c k a, *Dewocjonalia ze stanowiska 5 w Gdańsku – Hala Targowa*, [w:] *Archeologia Gdańska*, t. III, red. H. P a n e r, Gdańsk 2007, s. 63, ryc. 4: 2035.

¹⁶ M. G r u p a, T. K o z ł o w s k i, R. J a n k a u s k a s i i n., *Tajemnice krypty w kaplicy św. Anny*, Gniew 2015, s. 134, ryc. 100; M. P a w i k o w s k i, *Krzyżyk...*, s. 72, fot. 1, 2.

¹⁷ B. W i k t o r - K i s z a, *Krzyżyk karawakowy (X.28)*, [w:] *Kraków europejskie miasto prawa magdeburskiego 1257-1791. Katalog wystawy*, red. G. L i c h o ń c z a k - N u r e k, Kraków 2007, s. 563-564.

¹⁸ M. Ł y c z a k, R. G ó r s k i, *Ratownicze badania wykopaliskowe w rejonie bazyliki Św. Trójcy na terenie południowej części placu Dominikańskiego w Krakowie*, „Krzysztofory. Zeszyty Naukowe Muzeum Historycznego Miasta Krakowa”, nr 30, 2012, s. 238, ryc. 8.

¹⁹ B. C h u d z i ń s k a, *Dewocjonalia...*, s. 460, 474-475, ryc. 2: a.

²⁰ M. K o ł y s z k o, *Krzyżyki-karawaki...*, s. 178-179, ryc. 1-3.

²¹ R. N i e d ź w i a d e k, A. D r ą ż k o w s k a, W. H u p a ł o i i n., *Wyposażenie nowożytnych pochówków na podstawie wybranych stanowisk z Polski, Ukrainy i Litwy*, [w:] *Kultura funeralna elit Rzeczypospolitej od XVI do XVIII wieku na terenie Korony i Wielkiego Księstwa Litewskiego. Próba analizy interdyscyplinarnej*, Toruń 2015, ryc. 51.

²² R. N i e d ź w i a d e k, A. D r ą ż k o w s k a, W. H u p a ł o i i n., *Wyposażenie...*, s. 95, ryc. 70.

²³ M. Ł y c z a k, A. K s i ą ż y ń s k a, *Badania archeologiczne w nawie kościoła Podwyższenia Krzyża Świętego i św. Mikołaja w Sławkowie*, „Śląskie Prace Prahistoryczne”, t. 8, 2017, ryc. 2.

domierzu, przy Collegium Gostomianum, w pozostałościach podziemi kościoła pw. św. Piotra²⁴, w Supraślu (pow. białostocki), pod posadzką bazyliki pw. Zwiastowania Najświętszej Maryi Panny²⁵ i w Zamościu, w kryptach kościoła poreformackiego (obecnie pw. św. Katarzyny)²⁶. Spośród wszystkich znanych mi krzyżyków karawakowych – zawieszek (nie będących relikwiarzami) z terenu Polski, tylko trzy mają inne zakończenia ramion: zabytek pozyskany w trakcie badań wykopaliskowych w Tykocinie, jego ramiona rozszerzają się²⁷, jeden z krzyżyków znajdujących się w zbiorach Muzeum Sztuk Użytkowych Oddziału Muzeum Narodowego w Poznaniu²⁸ oraz okaz wchodzący w skład kolekcji medalików i krzyżyków Władysława Bartynowskiego²⁹. Dwa ostatnie zabytki charakteryzują się ramionami zakończonymi trójliściami, oba są jednak znacznie młodsze od pozostałych. Poznański zabytek pochodzi z około poł. XIX w., drugi z wymienionych prawdopodobnie wykonany został w drugiej połowie lat pięćdziesiątych XIX stulecia. Oba przedmioty są do siebie bardzo podobne, o ile jednak w przypadku zabytku poznańskiego określenie go jako karawaki nie budzi wątpliwości, gdyż umieszczono na nim skróty modlitwy patriarchy Zachariasza, to na drugim z nich jedynie znajdujący się na pionowej belce poniżej dolnej poprzeczki wers modlitwy św. Be-

²⁴ B. Rostkowska, *Dewocjonalia: medaliki i krzyżyki. Tkaniny ozdobne*, [w:] *Sandomierz. Badania 1969-1973*, red. S. Tabaczyński, t. 2, Warszawa 1996, s. 412, ryc. 14.

²⁵ W. Ząłęski, *Dom – budowanie bezpiecznej przestrzeni*, [w:] *Małe Miasta. Przestrzenie*, red. M. Zemło, Supraśl 2003, s. 170, il. 3: a. Kilka karawak odkryto także na polu pod klasztorem, na podstawie ilustracji zamieszczonej w publikacji można stwierdzić, iż na pewno jedna z nich charakteryzuje się tak zakończonymi ramionami. W. Ząłęski, *Dom...*, s. 170, il. 3: c.

²⁶ P. Kondraciuk, *Karawaka – zapomniany talizman*, „Zamojski Kwartalnik Kulturalny”, nr 3-4 (64-65), 2000, s. 42 (fot.)-43; M. Mazicka, T. Mazicki, *Badania archeologiczne przy zespole poklasztornym zamojskich reformatów*, [w:] *Kościół, cerkiew i klasztor Lubelszczyzny w świetle badań archeologicznych*, red. E. Banaś i E. Szykuła, Lublin 2013, s. 202, fot. 3.

²⁷ K. Piasecka, *Zawieszki...*, s. 106, ryc. 4.

²⁸ R. Sobczak-Jaskulska, *Karawaki ze zbiorów...*, s. 72, 83 (fot.), poz. 55.

²⁹ K. Pawłowska, *Kolekcja medalików i krzyżyków Władysława Bartynowskiego*, Kraków 2023, s. 166, tabl. 4, 35.

nedykta: IDŹ PRECZ SZATANIE może świadczyć, iż krzyżyk ten mógł być postrzegany jako pełniący funkcje karawaki³⁰.

Ze względu na kształt zakończeń ramion, na podstawie metalowych odlewów, odbitek drzewo- i miedziorytniczych, M. Kołyszko wyróżnił pięć typów krzyży karawakowych, charakteryzujących się: I – ramionami zakończonymi linią prostą, II – ramionami rozszerzającymi się, III – mającymi kształt elipsy z wpuszczonym do jej środka wierzchołkiem trójkąta równobocznego, częściej określanymi w literaturze jako przypominające bądź stylizowane na kwiat kąkolu, IV – ramionami zakończonymi trójliściami z przedstawieniem ukrzyżowanego Chrystusa, V – zakończeniami ramion o kształcie kapeluszwatym³¹. Stosując się to wyżej zaprezentowanej typologii krzyżyk z Kleszczel należy określić jako reprezentujący typ III³². Wzdłuż krawędzi zabytku, jak wspomniano wcześniej, wykonano cienki rowek. Zdobienie tego typu na niektórych zawieszki występuje jako jedyne, krzyżyk ornamentowany w ten sposób odkryto m.in. w Krośnie, na ul. Podwale, w pobliżu murów miejskich³³, w Krakowie, na terenie dawnego kościoła św. Michała na Wawelu³⁴ oraz w Toruniu, w jednym z grobów w krużganku nieistniejącego klasztoru dominikanów³⁵. Forma niektórych

³⁰ Napis o identycznej treści, ale w języku łacińskim: VADE RETRO SATANA znajduje się na wspomnianym XIX-wiecznym zabytku z Poznania (również umieszczono go na belce pionowej poniżej poprzeczek). O silnych związkach medalu św. Benedykta i karawaki: zob. M. Kołyszko, *Wizerunki...*, s. 136n. Skróty modlitwy patriarchy Zachariasza i św. Benedykta oraz postać samego świętego występują na jednym z krzyżyków odkrytych w Lubinie. Zob. M. Kołyszko, *Krzyżyki-karawaki...*, s. 178, ryc. 1: a, b oraz na zawieszce z Tykocina K. Piasecka, *Zawieszki...*, s. 106-109, ryc. 4.

³¹ Zob. M. Kołyszko, *Krzyżyki-karawaki...*, s. 173.

³² W publikacji z 2015 r. cytowany badacz przedstawił typologię składającą się z sześciu typów, uwzględnił w niej również krzyże dużych rozmiarów, przydrożne oraz stawiane przy kościołach, na cmentarzach itp. Wyróżniony kolejny typ to krzyże o prostych zakończeniach ramion, ale dodatkowo ozdobionych kula, M. Kołyszko określił go jako typ II, stąd też numeracja pozostałych typów została przesunięta o jedną pozycję w stosunku do publikacji z 1997 r. Por. M. Kołyszko, *Wizerunki...*, s. 174-175. W tym wypadku opisywana zawieszka reprezentuje typ IV.

³³ B. Chudzińska, *Dewocjonalia...*, s. 460, 474-475, ryc. 2: a.

³⁴ B. Wiktor-Kisza, *Krzyżyk...*, s. 563-564.

³⁵ A. Górzyska, T. Górzyski, *Funeralny charakter krużganka w klasztorze dominikanów w Toruniu w świetle badań archeologicznych*, [w:] *XVII Sesja Pomoroznawcza*, vol. 2, *Od późnego średniowiecza do czasów nowożytnych*, red. H. Pa-

krzyżyków karawakowych wzbogacona jest o umieszczone na przecięciu belki pionowej oraz ramienia dolnego medalionu wychodzącego poza krawędzie przedmiotu, przy czym zawieszka nadal pozostaje wykonana z jednego fragmentu metalu. Taką formę zabytku reprezentują wspomniane już wcześniej karawaki dziewiętnastowieczne: okaz znajdujący się w zbiorach Muzeum Sztuk Użytkowych Oddziale Muzeum Narodowego w Poznaniu oraz zawieszka z kolekcji Władysława Bartynowskiego. W obu przypadkach medaliony mają kształt czterołistnej rozety z przenikającym ją kwadratem, na którym z jednej strony ukazana jest chusta św. Weroniki – *Veraicon*. W pierwszym przypadku druga strona medalionu widoczna jest jako kwadrat i nie stanowi specjalnie wyodrębnionej płaszczyzny dla jakiegoś określonego przedstawienia, na belce pionowej oraz obu poprzeczkach umieszczona jest modlitwa patriarchy Zachariasza (przechodząca również przez medalion)³⁶. Na drugim z opisywanych krzyżyków w centrum medalionu znajduje się chrystogram IHS, wokół niego napis: ZADOSYĆUCZYNIENIE PIUS IX 1857³⁷.

Wśród zawieszek występujących w Polsce, których kształt zakończeń ramion wzorowany jest na hiszpańskim relikwiarzu – przypomina kwiat kąkołu, ze względu na umieszczone na nich przedstawienia i inskrypcje, wspomniany już badacz M. Kołyszko wyróżnił pięć odmian: a) pozbawione skrótów literowych, b) ze skrótami modlitwy Zachariasza, c) ze skrótami modlitwy Zachariasza i skrótami z medalu św. Benedykta, d) z napisami odwołującymi się do innych świętych, e) z postacią Chrystusa bez skrótów literowych (1997)/z ilustracją legendy mszy Ginezjusza i z plastyczną figurą ukrzyżowanego Chrystusa (2015)³⁸. Opisywany zabytek reprezentuje odmianę d. Karawaki z inskrypcjami odnoszącymi się do świętych znane są z kilku miejscowości. Imiona świętych przeważnie umieszczone są na jednym górnym bądź dolnym ramieniu krzyżyka, prośba o modlitwę na belce pionowej, chociaż nie jest to regułą. Jak się wydaje układ inskrypcji podyktowany jest ogólną kompozycją zawieszki, potrzebą pozostawienia miejsca w celu zamieszczenia na niej także innych elementów, np. mo-

neri, M. Fudziński, Gdańsk 2013, s. 277, ryc. 6; M. Kołyszko, *Dewocjonalia...*, ryc. 16-17.

³⁶ R. Sobczak-Jaskulska, *Karawaki ze zbiorów...*, s. 72, 83 (fot), poz. 55.

³⁷ K. Pałowska, *Kolekcja...*, s. 166, tabl. 35.

³⁸ M. Kołyszko 1997, *Krzyżyki-karawaki...*, s. 173; Tenże *Wizerunki...*, s. 129.

nogramu maryjnego, chrystogramu czy ornamentu roślinnego. Dwie spośród trzech karawak odkrytych w kościele św. Leonarda w Lubiniu mają tego typu inskrypcje. Na jednej z nich umieszczono wezwania do dwóch świętych: Ludwika i Filipa, pierwszy z nich interpretowany jest jako św. Ludwik IX, król Francji, drugi z wymienionych to prawdopodobnie św. Filip Neri³⁹. Na kolejnej z zawieszek wymieniono św. Teresę, która identyfikowana jest jako św. Teresa z Avili⁴⁰. Na zabytku odkrytym w Łanach Wielkich (pow. zawierciański), w kościele pw. św. Wojciecha, modlitwa zanoszona jest do św. Franciszka Ksawerego i św. Jana. Autorzy artykułu, z którego zaczerpnięta została informacja o tym znalezisku, zasugerowali, iż może chodzić o św. Jana Ewangelistę, jednak równocześnie stwierdzili, że brak przesłanek, które by to potwierdzały⁴¹. Niestety przy wielu świętych noszących to samo imię, ich identyfikacja, tak jak w powyższym przypadku, jest problematyczna. Na zawieszce z Łobżenicy (pow. pільski) widoczne jest imię św. Ignacego [Loyoli] oraz, po drugiej stronie zabytku, św. Franciszka Ksawerego⁴². Inskrypcje odnoszące się do św. św. Piotra i Pawła, zapewne Apostołów, znane są z krzyżyka znajdującego się z Muzeum Diecezjalnym w Płocku⁴³, znaleziska z Człuchowa (pow. człuchowski) odkrytego w wykopach zlokalizowanych pod wieżą Zamku Wysokiego⁴⁴ oraz wspomnianej już karawaki z Zamościa⁴⁵. Na zawieszce z Wierzchucina Królewskiego (pow. bydgoski), o modlitwę proszony jest św. Piotr, w tym jednak przypadku, jak sugeruje M. Kołyszko, prawdopodobnie chodzi o świętego z Alkantary⁴⁶. Na jednym z krzy-

³⁹ M. Kołyszko, *Krzyżyki-karawaki...*, s. 177, ryc. 2: a, b; Tenże *Wizerunki...*, s. 145, 147, ryc. 71a, b.

⁴⁰ M. Kołyszko, *Krzyżyki-karawaki...*, s. 177, ryc. 3: a; Tenże *Wizerunki...*, s. 147, ryc. 72.

⁴¹ W. Kawka, Ł. Antosik, *Wybrane dewocjonalia z badań kościoła św. Wojciecha w Łanach Wielkich, gm. Żarnowiec*, „Rocznik Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu”, *Archeologia* 22, nr 22, 2020, s. 224, ryc. 10.

⁴² M. Kołyszko, *Dewocjonalia...*, s. 60-61, ryc. 9; Tenże *Wizerunki...*, s. 148, ryc. 74; M. Truszkowski, *Karawaka z badań archeologicznych na zamku w Człuchowie*, „Merkuriusz Człuchowski. Kwartalnik Klubu Przyjaciół Muzeum”, nr 102-105, 2020, s. 3, ryc. 2.

⁴³ M. Kołyszko, *Wizerunki...*, s. 148, ryc. 73.

⁴⁴ M. Truszkowski, *Karawaka...*, s. 2, ryc. 1.

⁴⁵ P. Kondraciuk, *Karawaka...*, s. 42 (fot), 44; M. Kołyszko, *Dewocjonalia...*, s. 61, ryc. 26; Tenże *Wizerunki...*, s. 148, ryc. 75.

⁴⁶ M. Kołyszko, *Dewocjonalia...*, s. 61, ryc. 24-25; Tenże *Wizerunki...*, s. 148.

żyków znajdujących się w Muzeum Sztuk Użytkowych w Poznaniu umieszczone są imiona św. Jana i św. Franciszka⁴⁷, na drugim, św. Ignacego [Loyoli] i św. Franciszka Ksawerego⁴⁸. M. Kołyszko identyfikuje św. Jana z poznańskiego krzyżyka jako św. Jana Kapistrana⁴⁹, w takim wypadku św. Franciszek to zapewne święty z Asyżu, założyciel Zakonu Braci Mniejszych, wspólnoty której członkiem był również św. Jan.

Drugą stroną zabytku z Kleszczel pokrywają wizerunki narzędzi Męki Pańskiej. Oprócz omawianego egzemplarza *arma Christi* ukazano także na wspominanej już zawieszce odkrytej w Gdańsku, w piwnicach Hali Targowej oraz Krakowie, w jednej z krypt kościoła św. Franciszka z Asyżu. Ze względu na to, iż zawieszka gdańska jest znacznie wytarta, rozpoznano na niej jedynie dwa symbole: koguta, umieszczonego na wysokości drugiego poprzecznego ramienia oraz znajdującą się poniżej niego kolumnę biczowania. Po przeciwnej stronie przedmiotu zilustrowano historię mszy Ginezjusza⁵⁰. Na egzemplarzu z Krakowa czytelnych jest znacznie więcej wizerunków związanych z Męką Pańską, na górnej poprzeczce są to: obcęgi, młotek, chusta św. Weroniki (w miejscu przecięcia belek) oraz trzy gwoździe, na dolnej: kosz z trzema kulami/gąbkami, włócznia, bicz, kogut (na skrzyżowaniu belek), drabina i korona cierniowa, na belce pionowej na samej górze tabliczka z napisem INRI, poniżej szata Jezusa, prawdopodobnie kości do gry oraz kielich z, wychodzącym z niego lub unoszącym się nad nim, krzyżem. Awers stanowi strona, na której ukazano ukrzyżowanego Chrystusa. Nad Jego głową znajduje się napis INRI, na dolnej belce ADO / RO.TE, poniżej nóg w pionie CRIS⁵¹. Drzewo Krzyża Świętego przechowywane w Caravaca de la Cruz miało dwie oprawy, jedną wykonaną ze srebra, drugą ze złota, na tej

⁴⁷ R. Sobczak-Jaskulska, *Karawaki ze zbiorów...*, s. 71, 83 (fot.), poz. 52.

⁴⁸ R. Sobczak-Jaskulska, *Karawaki ze zbiorów...*, s. 71, 83 (fot.), poz. 53; M. Kołyszko, *Wizerunki...*, s. 148.

⁴⁹ M. Kołyszko, *Wizerunki...*, s. 148.

⁵⁰ E. Trawicka, *Dewocjonalia...*, s. 63, ryc. 4: 2035.

⁵¹ M. Nowak, A. Drażkowska, M. Łyczak, *Wypożyczenie grobowe, [w:] Krypty grobowe kościoła pw. św. Franciszka z Asyżu w Krakowie w świetle badań interdyscyplinarnych*, t. 1, *Archeologia-Historia-Kostiumologia*, red. A. Drażkowska, Toruń 2020, s. 236-237; A. Drażkowska, M. Nowak, *Katalog wyposażenia pochówków z kościoła św. Franciszka z Asyżu w Krakowie (XVII-XVIII wiek)*, Toruń 2022, s. 167-168, ryc. 132: A-E.

drugiej wygrawerowane były narzędzia Męki Pańskiej⁵², być może przedstawianie ich na zawieszkach jest bezpośrednim nawiązaniem do hiszpańskiego oryginału.

Kwestią niewyjaśnioną pozostaje obecność okrągłego otworu na przecięciu belki pionowej i dolnego poprzecznego ramienia. Prawdopodobnie był w nim osadzony jakiś dodatkowy element wzbogacający symboliczną wymowę zabytku, np. nit tarczki z napisem IHS. Podobnie były mocowane m.in. figury Ukrzyżowanego, z tym że wykonywano wówczas trzy otwory, dwa na ramionach krzyża w miejscu rąk Chrystusa, jeden zaś na belce pionowej, w miejscu przybicia nóg. Warto też zaznaczyć, iż otwór na zawieszce wywiercony (?) został, jak się wydaje wtórnie, gdyż częściowo przechodzi on przez literę R w słowie TERESA. Nieco większą średnicę ma od strony z wizerunkami narzędzi Męki Pańskiej, co sugeruję, iż wykonano go właśnie z tego kierunku.

Krzyżyk karawakowy z Kleszczel, ukazany na tle analogicznych zawieszek z terenu Polski, doskonale wpisuje się w tworzoną przez nie grupę dewocjonaliów. Ma charakterystyczną dla nich formę, w tym niejako wymuszony kształt zakończeń ramion. Tematyka znajdujących się na nim inskrypcji i przedstawień, także nie stanowi wyjątku. Pomimo tego, iż zawieszka jest niekompletna, a umieszczone na niej napisy i wizerunki częściowo zatarte, to na ich podstawie można wysnuć pewne wnioski dotyczące religijności ludzi żyjących w okresie nowożytnym. Sam dobór zawieszki o takim kształcie może być postrzegany, jako przejaw chęci zabezpieczenia się jej właściciela przed wszelkiego rodzaju nieszczęściami, głównie zapewne morowym powietrzem – epidemiami⁵³, które wielokrotnie nękały ludzi doby nowożytnej⁵⁴. Umieszczenie na krzyżyku wezwań świętych świadczy o wierze w skuteczność ich orędownictwa w otrzymywaniu Bożej pomocy i opieki. Nie są to *święci morowi* stąd też prośby o modlitwę do nich kierowane prawdopodobnie dotyczyły też wielu innych spraw związanych z trudami ówczesnej codzienności. Ukazane wizerunki narzędzi Męki Pańskiej wpisują się w nurt religijności pasywnej,

⁵² Z. Wałczy, *Karawaka. Z dziejów...*, s. 236.

⁵³ A. Karpiński, *W walce z niewidzialnym wrogiem. Epidemie chorób zakaźnych w Rzeczypospolitej w XVI-XVIII wieku i ich następstwa demograficzne, społeczno-ekonomiczne i polityczne*, Warszawa 2000, s. 250.

⁵⁴ Zob. A. Karpiński, *W walce...*, Zestawienie I (s. 311).

który w wiekach XVII i XVIII rozwijał się bardzo intensywnie⁵⁵. Miejsce powstania zabytku, jak też jego precyzyjna chronologia muszą pozostać jednak nieokreślone. W przypadku dewocjonałów pozbawionych sygnatur, mogących zawierać tego typu informacje, jest to częsty problem. Ustalenie powyższych danych dodatkowo utrudnia fakt, iż krzyżyk nie pochodzi z badań wykopaliskowych, a zatem nieznanym jest jego kontekst archeologiczny, którego znajomość być może pozwoliłaby nawet na powiązanie znaleziska z konkretnymi wydarzeniami rozgrywającymi się wówczas na ziemi bielskiej. W związku z powyższym pozostaje ograniczyć się jedynie do stwierdzenia dotyczącego chronologii, iż powstał on na przestrzeni XVII-XVIII w., zapewne po 12 marca 1622 r., dniu, w którym papież Grzegorz XV dokonał kanonizacji bł. Teresy z Avili⁵⁶. Imię świętej na krzyżyku poprzedzone jest literą S, będącą skrótem od SANCTA (święta)⁵⁷. Z punktu widzenia muzealnika warto dodać, że opisany zabytek cechuje się wysoką wartością ekspozycyjną i stanowi cenny nabytek Muzeum Podlaskiego w Białymstoku.

BIBLIOGRAFIA

Literatura

- Badura M., Imiołczyk E., Kawka W., *Nowe odkrycia ze wzgórza św. Małgorzaty w Bytomiu*, „Rocznik Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu”, Archeologia 22, nr 22, 2020, s. 119-140.
- Brückner A., *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Warszawa 1985.
- Chudzińska B., *Dewocjonała ze zbiorów Muzeum Podkarpackiego w Krośnie oraz Muzeum Historycznego w Sanoku*, [w:] *Archeologia okresu nowożytnego w Karpatach polskich*, red. J. Gancarski, Krosno 2008, s. 453-491.
- Drażkowska A., Nowak M., *Katalog wyposażenia pochówków z kościoła św. Franciszka z Asyżu w Krakowie (XVII-XVIII wiek)*, Toruń 2022.
- Górzyńska A., Górzyński T., *Funeralny charakter krzyżanka w klasztorze dominikanów w Toruniu w świetle badań archeologicznych*, [w:], *XVII Sesja*

⁵⁵ Zob. H. D. Wojtyńska CP, *Męka Chrystusa w religijności polskiej XVI-XVIII w.*, [w:] *Męka Chrystusa wczoraj i dziś*, red. H. D. Wojtyńska CP, J. J. Kopeć CP, Lublin 1981, s. 61-79.

⁵⁶ A. Smagacz, *Teresa Wielka*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. XIII, red. E. Giliewicz, Lublin 2013, kol. 714.

⁵⁷ Analogiczny skrót poprzedza także imię św. Pawła S(ANCTE).

- Pomorzoznawcza*, vol. 2, *Od późnego średniowiecza do czasów nowożytnych*, red. H. Paner i M. Fudziński, Gdańsk 2013, s. 271-282.
- Grupa M., Kozłowski T., Jankauskas R., Grupa D., Krajewska M., Krakowska S., Majorek M., Mosiejczyk J., Nowak M., Nowak S., Przymorska-Sztuczka M., Wojciechowska A., *Tajemnice krypty w kaplicy św. Anny*, Gnień 2015.
- Karpiński A., *W walce z niewidzialnym wrogiem. Epidemie chorób zakaźnych w Rzeczypospolitej w XVI-XVIII wieku i ich następstwa demograficzne, społeczno-ekonomiczne i polityczne*, Warszawa 2000.
- Kawka W., Antosik Ł., *Wybrane dewocjonalia z badań kościoła św. Wojciecha w Łanach Wielkich, gm. Żarnowiec*, „Rocznik Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu”, *Archeologia* 22, nr 22, 2020, s. 201-231.
- Kołyшко M., *Krzyżyki-karawaki z nowożytnego cmentarza w Lubiniu (woj. Leszno) na tle karawak europejskich*, „*Archaeologia Historica Polona*”, t. 6, 1997, s. 167-182; tenże, *Dewocjonalia z końca XVI-XVIII wieku pochodzące z badań archeologicznych na terenie Polski (stan zachowania, identyfikacja, zagadnienia konserwatorskie)*, Toruń 2013; tenże, *Wizerunki podwójnego krzyża w kulturze Polski*, Toruń 2015.
- Kondraciuk P., *Karawaka – zapomniany talizman*, „*Zamojski Kwartalnik Kulturalny*”, nr 3-4 (64-65), 2000, s. 42-44.
- Kopeć J., *Karawaka*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. VIII, red. B. Migut, Lublin 2000, kol. 779-780.
- Łyczak M., Górski R., *Ratownicze badania wykopaliskowe w rejonie bazyliki Św. Trójcy na terenie południowej części placu Dominikańskiego w Krakowie*, „*Krzysztofory. Zeszyty Naukowe Muzeum Historycznego Miasta Krakowa*”, nr 30, 2012, s. 235-242.
- Łyczak M., Książyńska A., *Badania archeologiczne w nawie głównej kościoła Podwyższenia Krzyża Świętego i św. Mikołaja w Sławkowie*, „*Śląskie Prace Prahistoryczne*”, t. 8, 2017, s. 151-177.
- Mazecka M., Mazecki T., *Badania archeologiczne przy zespole poklasztor-nym zamojskich reformatów*, [w:] *Kościoły, cerkwie i klasztory Lubelszczyzny w świetle badań archeologicznych*, red. E. Banasiewicz-Szykuła, Lublin 2013, s. 194-205.
- Niedźwiadek R., Drażkowska A., Hupało W., Przymorska-Sztuczka M., *Wypo-sażenie nowożytnych pochówków na podstawie wybranych stanowisk z Polski, Ukrainy i Litwy*, [w:] *Kultura funeralna elit Rzeczypospolitej od XVI do XVIII wieku na terenie Korony i Wielkiego Księstwa Litewskiego. Próba analizy interdyscyplinarnej*, red. A. Drażkowska, Toruń 2015, s. 70-125.
- Nowak M., Drażkowska A., Łyczak M., *Wypożażenie grobowe*, [w:] *Krypty grobowe kościoła pw. św. Franciszka z Asyżu w Krakowie w świetle badań interdyscyplinarnych*, t. 1, *Archeologia – Historia – Kostiumologia*, red. A. Drażkowska, Toruń 2020, s. 177-279.

- Pawikowski M., *Krzyżyk karawakowy z kościoła pw. św. Mikołaja w Gniewie*, „Rydwan. Roczniki Muzealne Muzeum Ziemi Kociewskiej w Starogardzie Gdańskim”, nr 13, 2018, s. 68-78.
- Pawłowska K., *Kolekcja medalików i krzyżyków Władysława Bartynowskiego*, Kraków 2023.
- Piasecka K., *Zawieszki dewocyjne z badań archeologicznych w Tykocinie (lata 2011-2012)*, „Podlaskie Zeszyty Archeologiczne”, nr 9/2013, 2013, s. 105-120.
- Rostkowska B., *Dewocjonalia: medaliki i krzyżyki. Tkaniny ozdobne*, [w:] *Sandomierz. Badania 1969–1973*, red. S. Tabaczyński, t. 2, Warszawa 1996, s. 405-420.
- Smagacz A., *Teresa Wielka*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. XIX, red. E. Gigilewicz, Lublin 2013, kol. 713-715.
- Sobczak-Jaskulska R., *Karawaki ze zbiorów Muzeum Narodowego w Poznaniu*, [w:] *Od powietrza, głodu, ognia i wojny... człowiek wobec nieszczęścia. Katalog wystawy 14 grudnia 2007 – 14 lutego 2008*, red. K. Szymańska, Leszno 2007, s. 71-72, 83 (fot).
- Trawicka E., *Dewocjonalia ze stanowiska 5 w Gdańsku – Hala Targowa*, [w:] *Archeologia Gdańska*, red. H. Paner, t. III, Gdańsk 2007, s. 57-66.
- Truszkowski M., *Karawaka z badań archeologicznych na zamku w Człuchowie*, „Merkuriusz Człuchowski. Kwartalnik Klubu Przyjaciół Muzeum”, nr 102-105, 2020, s. 2-3.
- Walczy Z., *Karawaka. Z dziejów kultury religijnej w Polsce*, „Nasza Przyszłość. Studia z dziejów Kościoła i kultury katolickiej w Polsce”, t. 68, 1987, s. 233-245.
- Wiktor-Kisza B., 2007 *Krzyżyk karawakowy (X.28)*, [w:] *Kraków europejskie miasto prawa magdeburskiego 1257-1791. Katalog wystawy*, red. G. Lichończak-Nurek, Kraków 2007, s. 563-564.
- Wojtyska H. D. CP, *Męka Chrystusa w religijności polskiej XVI-XVIII w.*, [w:] *Męka Chrystusa wczoraj i dziś*, red. H. D. Wojtyska CP, J. J. Kopeć CP, Lublin 1981, s. 61-79.
- Załęski W., *Dom – budowanie bezpiecznej przestrzeni*, [w:] *Małe Miasta. Przestrzenie*, red. M. Zemło, Supraśl 2003, s. 165-185.

KORNELIA PIASECKA – archeolog, muzealnik, absolwentka Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu oraz Podyplomowego Studium Muzeologicznego na Uniwersytecie Jagiellońskim w Krakowie. Obecnie kustosz w Dziale Archeologii Muzeum Podlaskiego w Białymstoku.